

УДК 340.132

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.18.10>**ФОРМА ДЕРЖАВИ: ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ**

Харченко Наталія Петрівна,
кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри теорії держави та права
(Національна академія
внутрішніх справ, м. Київ, Україна)

Наукова стаття присвячена загальнотеоретичним засадам розвитку інституту форми держави. Форма держави є важливою та динамічною категорією загальнотеоретичної науки, що еволюціонує під впливом багатьох факторів. Насамперед формування, становлення і трактування форми держави здійснюється відповідно до тієї системи філософських чи юридичних знань, а також превалюючих методологічних підходів, які домінують у відповідний історичний час і період.

Попри значний прогрес у її пізнанні, і донині доволі активно серед науковців виникають жваві дискусії щодо адекватного визначення як цієї категорії, так й інших суміжних категорій: «форма державного режиму», «форма державного правління», «форма державного режиму». Дискусійними є наукові бачення структурної будови форми держави, їх особливостей, а також пріоритетності елементів форми держави. Важливість перманентного дослідження інституту форми держави зумовлена необхідністю характеристики не лише сучасного стану держави, а й можливості визначення напрямів розвитку конкретної держави. Актуальність порушеної тематики також детермінована необхідністю інтеграції України до міжнародного та європейського простору з урахуванням найкращих стандартів зарубіжного досвіду державно-правового будівництва.

Визначення категорії «форма держави» здійснюється з урахуванням системного підходу та методу, який більш повно й усебічно розкриває багатоаспектну та складну правову природу форми держави як системи, що охоплює особливості створення вищих органів держави, відносини між ними й населенням країни, взаємодію між центральними, регіональними та місцевими органами влади, а також сукупність прийомів, способів і методів реалізації державної влади.

Некоректним є визначення пріоритетності того чи іншого складника форми держави, адже вони перебувають у перманентному взаємозв'язку та взаємодії. Трансформації в одному елементі зумовлюють їх в іншому, а отже, й у системі загалом. Лише в єдності цих елементів виявляється складна правова природа форми держави, яка не властива жодній окремо взятій складовій.

Ключові слова: форма держави, форма територіального устрою, форма державно-правового режиму, форма державного правління.

THE FORM OF THE STATE: THE EVOLUTION OF SCIENTIFIC VIEWS

Kharchenko Nataliya Petrivna,
Candidate of Law Sciences,
Senior Lecturer at the Department of
Theory of State and Law
(National Academy of Internal Affairs,
Kyiv, Ukraine)

The scientific article is devoted to the general theoretical principles of development of the institute of the state form. The form of the state is an important and dynamic category

of general theoretical science, which evolves under the influence of many factors. First of all, the formation, formation and interpretation of the form of the state is carried out in accordance with the system of philosophical or legal knowledge, as well as the prevailing methodological approaches that dominate the relevant historical time and period.

Despite significant progress in its cognition, there are still quite active discussions among scholars on the adequate definition of this category and other related categories: "form of government", "form of government", "form of government". Scientific views of the structural structure of the state form, their features, as well as the priority of the elements of the state form are debatable. The importance of permanent research of the institution of the form of the state is due to the need to characterize not only the current state of the state, but also the ability to determine the directions of development of a particular state. The urgency of the issue is also determined by the need for Ukraine's integration into the international and European space, taking into account the best standards of foreign experience in state and legal construction.

The definition of the category "form of the state" should be based on a systematic approach and method that more fully and comprehensively reveals the multifaceted and complex legal nature of the form of the state as a system covering the peculiarities of creating higher state bodies, relations between them and the population, regional and local authorities, as well as a set of techniques, methods and techniques of exercising state power.

It is incorrect to determine the priority of one or another component of the form of the state, because they are in a permanent relationship and interaction. Transformations in one element determine them in another, and, consequently, in the system as a whole. Only in the unity of these elements is the complex legal nature of the form of the state, which is not inherent in any single component.

Key words: form of state, form of territorial organization, form of state and legal regime, form of government.

Інститут форми держави є важливим напрямом і предметом дослідження загально-нотейоретичної науки, а також складною та багатоаспектною юридичною категорією. За допомогою цієї категорії будь-яка держава характеризується з погляду специфіки організації та здійснення державної влади, її територіальної будови, взаємозв'язку територіальних одиниць із державою та між собою, а також способів, методів і принципів реалізації державної влади в країні. Саме характеристика елементів форми держави конкретної країни дає змогу визначити потенційний і реальний рівень демократичності й верховенства права, а також передбачити напрями й тенденції її розвитку.

Деякі з науковців зауважують, що «форма держави є однією з головних категорій, які її характеризують ... вона надає буття змісту й сутності держави» [1, с. 104], «є одним із основних понять державознавства...» [2, с. 54]. Інші дослідники акцентують увагу на штучному характері цього поняття, говорячи, що «поняття форми держави є штучним результатом наукового узагальнення (класифікації) певних держав світу за порядком організації та здійснення державної влади» [3, с. 165].

Часто-густо дослідники, надаючи визначення поняття «форма держави», ототожнюють його з поняттям «форма правління держави» чи використовують їх як синонімічні. Не менш популярним у сучасних розвідках є визначення пріоритетності «форми правління» щодо «форми держави».

Увага філософів, науковців і дослідників до інституту форми держави була прикута з Античності й не закінчується донині, адже в різні історичні часи розуміння і трактування цього інституту значно різняться. Говорити про сформованість і неактуальність цієї тематики навіть у XXI сторіччі є некоректним, адже будь-який загально-нотейоретичний інститут, явище, феномен, категорія, поняття трансформуються під дією різноманітних факторів.

Порушена проблематика набуває особливо вагомого значення для України, що зумовлено тривалою анексією Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, а також наявністю «тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях» [4], де нині де-факто юрисдикція України не розповсюджується.

Попри визнання прогресивним міжнародним співтовариством незаконності дій Російської Федерації щодо анексії Автономної Республіки Крим і невизнання Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки, де-факто ці території не є підконтрольні Україні.

Отже, актуальним напрямом наукової діяльності є визначення різних наукових підходів до трактування форми держави та її складників у сучасних умовах, дослідження поняття і структури форми держави у вітчизняній і зарубіжній юридичній доктрині.

Вагоме значення в розумінні цієї проблематики мають праці С.С. Алексєєва, Д.Н. Бахраха, В.Б. Ісакова, В.В. Копейчикова, А.В. Малька, Н.І. Матузова, В.Д. Сорокіна, Л.В. Томаша, Л.С. Явича, які зробили вагомий внесок у розвиток інституту форми держави. Варто відзначити також праці фахівців: С.К. Бостана, С.Д. Гусарева, В.В. Міщука, В.Є. Протасової, С.Г. Серьогіна, Л.Р. Сімоношвілі, О.Д. Тихомирова, С.І. Шкабка, у працях яких розглядаються особливості окремих структурних елементів форми держави.

Як ми зауважували раніше, формування інституту форми держави здійснювалося в умовах еволюції філософських поглядів у різні історичні епохи. За часів античності філософські дискусії торкалися питання пошуку найкращої організації державної влади, яка б ефективно забезпечувала та вирішувала актуальні проблеми взаємозв'язку народу й держави.

Слушною є теза І.В. Богушової: «Ще за часів античності державно-правова наука в центрі своєї уваги залишала два основні питання: 1) які форми держави відомі історії та сучасності; 2) яка з відомих форм держав найкраще підходить для цього народу в цей проміжок часу» [5, с. 31].

Надалі пізнання форми держави виникає поряд із першими спробами осмислення і трактування таких феноменів, як суспільство, його місце та роль у формуванні й реалізації державної влади.

О.Ф. Скакун зауважує: «... форма державного правління (найстаріший елемент) ученими стала виокремлюватися ще в Стародавній Греції; форма державного устрою активно вивчається з XVII–XVIII ст.; форма державно-правового режиму наукою стала виділятися лише на початку XX ст.» [6, с. 73].

Аналіз радянських наукових розвідок у цій сфері дає змогу виокремити два наукові підходи до трактування форми держави. Згідно з широким підходом, форма держави охоплює форму правління та форму державного устрою. Відповідно до вузького підходу, форма держави ототожнювалася виключно з формою правління

Так, В.С. Петров виокремлював філософське («специфічна політична організація суспільства») та юридичне значення форми держави (спосіб організації політичної влади панівних класів і відображення цього змісту ззовні) [1, с. 115]. Також дослідник виокремлював внутрішню («відображення організаційно-політичних принципів здійснення влади, іманентних цьому історичному типу держави» [1, с. 115]) і зовнішню («організацію верховних органів влади, правові способи їх зв'язку між собою та населенням») форми держави [1, с. 115].

Хоча ще за радянських часів було запропоновано визначати форму держави як сукупність, що складається з форми державного правління, форми державно-правового (політичного) режиму та форми територіального устрою. Розпад СРСР детермінує активізацію наукової спільноти до інституту форми держави, що пов'язано

з необхідністю пошуку й легалізації оптимальної та ефективної форми правління, форми територіального устрою та форми державно-правового режиму відповідно до історичних і національних традицій, а також особливостей нових держав.

Попри те що тріада елементів форми держави розроблена ще за радянських часів, нині це розуміння домінує й у сучасних вітчизняних працях.

Отже, для висловлення авторської позиції дефініції «форма держави» вважаємо за необхідне розкрити сучасні вітчизняні й зарубіжні наукові підходи до трактування поняття «форма держави».

О.Ф. Скакун визначає форму держави як «систему форм інституційної, територіальної й політичної організації та здійснення державної влади в країні» [6, с. 78], а також зауважує, що «структура форми держави – стійка єдність і взаємний зв'язок складових елементів: форма державного правління, форма державно-територіального устрою, форма державного (політичного) режиму» [6, с. 78].

П.М. Рабінович також надає схоже визначення поняття «форма держави»: «... спосіб (порядок) організації здійснення державної влади»; виокремлює державне правління, державний устрій і державний режим як елементи форми держав [8, с. 77].

М.С. Кельман та О.Г. Мурашин підтримують вищезазначену конструкцію, визначаючи, що форма держави – порядок організації й функціонування державної влади стосовно форми правління, форми територіального устрою та форми державно-правового режиму [9, с. 106]. Однак потім назви елементів форми держави не збігаються з тими, що визначені в дефініції форми держави.

Цікавим є бачення цієї категорії О.С. Бостаним: «... форма держави – це структурно-упорядкована владна система, котра відображає суттєві властивості держави як політичної, територіальної та інституціональної організації суспільства» [10, с. 15]; виокремлення чотирьох елементів: форми соціально-політичного режиму, форми державно-політичного режиму, форми державного правління та форми державно-територіального устрою [10, с. 15]. Хоча це бачення так і не знайшло широкої підтримки в сучасних загальнотеоретичних наукових дослідженнях.

Варто також зауважити, що доволі дискусійним серед науковців є також і визначення домінантності того чи іншого елемента форми держави. Чимало науковців, зокрема С.І. Шкабко, С.К. Бостан, Л.Р. Симонішвілі, визначають провідну роль саме «форми правління» щодо інших елементів форми держави [2, с. 49; 11, с. 6; 12, с. 121].

Інші ж (Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, С.Д. Гусарев, А.М. Завальний, Н.В. Заяць, О.Д. Тихомиров) визначають пріоритетність форми державно-правового режиму [13, с. 40].

В.О. Котюк натомість віддає першість формі державного устрою [14, с. 133].

Отже, урахувавши аналіз вищезазначених наукових позицій, вважаємо, що дефініція категорії «форма держави» здійснюється з урахуванням системного підходу та методу, який, на нашу думку, більш повно й аргументовано розкриває правову природу цієї категорії як системи, що охоплює особливості створення вищих органів держави, відносини між ними та населенням країни, взаємодію між центральними, регіональними й місцевими органами влади, а також сукупність прийомів, способів і методів реалізації державної влади.

Відповідно до того ж системного підходу, неможливо та некоректно визначати пріоритет того чи іншого складника форми держави, адже вони перебувають у перманентному взаємозв'язку та взаємодії. Трансформації в одному елементі зумовлюють їх в іншому, а отже, й у системі загалом. Лише в єдності цих елементів виявляється складна правова природа форми держави, яка не властива жодному окремо взятому складникові.

Правильно зауважують зарубіжні дослідники: «Форма держави, так само як її сутність і зміст, ніколи не залишалася й не залишається раз і назавжди встановленою, незмінною. Під впливом безлічі економічних, соціально-політичних, ідеологічних та інших чинників вона завжди змінювалася й розвивалася» [14, с. 179].

Застосовуючи інші методологічні підходи та принципи, можна отримати й інакші висновки. Наприклад, цікавою є також теорія географічного детермінізму, представники якої виділяють «різні фактори, що мають вплив на формування держави та форми її правління. Одні основне значення надавали клімату, інші – ґрунтам, повітрю чи водним ресурсам, але вони сходилися в тому, що географічне розташування держави, розмір її території впливали на людей, на поведінку суспільства загалом, а згодом і визначали форму правління держави» [15, с. 203].

Саме тому порушена проблематика має стати й у подальшому предметом дослідження науковців крізь призму нових методологічних підходів і принципів, а також у силу надзвичайно важливої когнітивної ролі в характеристиці будь-якої держави.

Список використаних джерел:

1. Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. Москва : Наука, 1991. 163 с.
2. Шкабко С.І. Форма правління як елемент форми держави та основна категорія державознавства. *Право і суспільство*. 2015. № 4 (4). С. 49–54.
3. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії політико-правової думки. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 1. С. 165–169.
4. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 28.03.2021).
5. Богушова І.В. Концептуальні засади розуміння сутності форми держави. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 31–36.
6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. 5-те вид., зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
8. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
9. Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: теоретико-правові засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 37 с.
10. Бостан С.К. Форма держави як предмет системного аналізу. *Держава і регіони. Серія «Право»*. 2012. № 1. С. 6–11.
11. Симонишвили Л.Р. Формы правления: история и современность : учебное пособие. 2-е изд. Москва : ФЛИНТА, 2011. 280 с.
12. Теорія держави та права : навчальний посібник / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ : НАВС, 2017. 318 с.
13. Котюк О.В. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2005. 592 с.
14. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под ред. М.Н. Марченко. Москва : Юристъ, 2001. 656 с.
15. Козинець О., Ігнатенко С. Вплив географічних факторів на форму правління: теоретичне обґрунтування. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 5. С. 200–204.